

| A középkori tömlöc

Luitprand (712–744) egyik ediktuma a longobárd jogban meghonosította a szabadságvesztés-büntetést. *Kis Pippin* 754-ben kelt capituláréja (rendelete) ugyancsak szól a börtönről mint szankciónemről. 813-ban *Nagy Károly* megparancsolta grófjainak, hogy valamennyien tartsanak fönnt tömlöcöt az elítéltek számára. A német joggyakorlatban *II. Henrik* idején (985–995) az ún. Ranshofer Dekreten nyomán bukkant föl ez a szankciónem. A gondolai tehát, hogy a szabadságvesztés beépüljön a büntetési rendszerbe, már nagyon rég jelen van a jogalkotói szándékban.

Am arról vajmi kevés tudomásunk van, hogy milyen mértékben realizálódott ez az intézmény a gyakorlatban. Okunk van feltételezni, hogy számos tényező, így pl. a feudális anarchiába süllyedő Európa, a széthulló római birodalom, az ádáz harcokban épülő új államok, az ókori városok megsemmisülése ebben az irányba hat. A tömlöc mint büntetés egy valamivel konszolidáltabb korszak terméke. A carcer léte a középkorban már az építést bizonyos fokú fejlődésének is az eredménye.

Nem véletlen, hogy a 11–12. század írott jogából eltűnik a szabadságvesztés-büntetés. (Nem csupán a központi akarat hiányából ered ez, hanem egyéb, kézenfekvő megoldás és olcsó szankciónem elszaporodása is akadályozza a börtön szélesebb körben való elterjedését.) Ennek ellenére a börtönt egyéb funkciói fenntartják. Ítéletre váró fogoly, szentencia és végrehajtás között várakozó elítelt, adósságát meg nem fizető személy, pénzbírságra büntetett, azt leróni nem tudó vagyontalan ugyanis mindig akadt. Ez a sokszínűség azonban nem támasztott különösebb elvárásokat a tömlöcök építőivel szemben. Új megfontolások majd csak akkor alakulnak ki, amikor a carcer fogalmához ismét felzárkózik a büntetés-funkció.

Amikor a 13. században újra fölbukkant a tömlöc, az már jórészt a városjog terméke volt. Egy 1243-ban kelt brünni információ szól ismét a carcerről, 1306-tól pedig Erfurtban alkalmazzák megint büntetésként. *Az, hogy a tömlöcök elszaporodása leginkább a városi jogban és gyakorlatban ment végbe, az két igen fontos tényezőnek köszönhető. Egyfelől a városok építészeti sajátosságának, mely jelentősen eltér a feudális vidéktől; másfelől a város mint olyan sziget-szerepének a középkori társadalmon belül.*

A középkori város a feudális kor sajátos jelensége. Része is, meg nem is, kapcsolódik is hozzá, meg nem is. A földműveléssel foglalkozó vidék, a földbirtokra támaszkodó tartományúri, nemesi hatalom idegen a mezőgazdálkodó jobbágy életvitelétől, életfelfogásától, értékrendjétől. Mégis részese a középkori munkamegosztásnak, kielégíti az iparcikkek iránti igényt, az iparosok, a kereskedők lakóhelye.

Ezeknek az embereknek a ruházkodása, szokásrendje tulajdonfelfogása eltér a szűk városi szigetet körbefolyó, paraszti, nemesi világétől. Ugyanakkor valami módon

alávetettjei a császárnak, a királynak, a fejedelemnek az érseknek-püspöknek és a nagyuraknak. Az *eltérő élvitel eltérő jogot indukál*: a zárt viszonyok a szokásostól eltérő szabályozást. A városi jogkönyvek összeállítói nem képesek kivonni magukat a feudális jog hatása alól, noha nyomatékosan hangsúlyozzák különállásukat. E különállás ugyanis függetlenségük, politikai-jogi autonómiájuk záloga, de ez teszi lehetővé gazdasági esélyeik kihasználását is. A városok a külvilággal szemben egyfelől a jog, másfelől a falak, tornyok, árkok rendszerével védekeztek. A külön jog elméletileg, a városfalak a gyakorlatban tették őket szigetté. Ezt persze hosszú és kemény küzdelmek árán érték el. Fejlődésük első periódusában életük a földesúr kényétől függött, csak a középkor „fénykora” hozta el nekik a privilégiumokat.

A városok szigetté válása a joggyakorlatban, a városi rendészetben komoly eltéréseket idézett elő a külső „állami” joghoz képest. A városok területe (eltekinthetve a ritka kivételtől) évszázadokon át adott volt, ezt a falak is garantálták. A lakosság viszont e változatlanyságot nem tolerálva, folyamatosan növekedett, a természetes szaporulat és a nagymérvű beáramlás által, amit később korlátozni voltak kénytelenek. A népsűrűség a külvilági sokszorosra lett. Hatványozott igényként merült fel a mindennapi élet legaprólékosabb megszervezése. A korabeli építkezési szokások (a szűk sikátorok, a fölfelé terjeszkedő házak, a fa építőanyag) az esetleges tűzvészt a legnagyobb ellenséggé tették, mellyel csupán a lakosságot megtizedelő ragályok vetélkedhettek. A sűrűn lakott városok kitermelték alvilágukat. Ez pedig tovább szaporította a problémákat. A városok rendészeti és büntetőjoga egyre erőteljesebben védekezett az említett veszélyekkel szemben. Kialakult a koldusok, csavargók kezelésének gyakorlata, szigorúan felléptek a bűnözők ellen.

A büntetőjogban a város szigetszerepe egy általánosan érvényesülő feudális elvvel ellentétes tendenciát teremtett. Azt ugyanis, hogy *a városi büntetőjog és büntetésvégrehajtás megfontolásaiban el-eltért a nemesi, királyi joggyakorlatól, azaz saját polgáraival, mintha emberségesebben bánt volna*. Ennek oka elsősorban a város zárt világa. A polgárságnak nem volt – nem lehetett – célja önmaga kipusztítása, gát nélküli csonkítása. Nem lehetett a bűnösök zömét halállal vagy végtagelvezéssel büntetni. A zárt közösség óriási erkölcsi ereje is ebbe az irányba hatott, hiszen a megszégyenítés, a nyilvános megalázás nevelő ereje vetekedett akár a verpad látványával is. A súlyos gonosztevőt, a gyilkost, a rablót, a gyújtogatót, a vértagadót és a városárulót persze a megszokott kegyetlenséggel végezték ki, sőt a városi nép szórakoztatása érdekében talán még fokozták is a hatást. Ha viszont nem cégéres bűnökről volt szó, ott megelégedtek enyhébb büntetésekkel is, mint megszégyenítés, pénzbírság, elzárás. A folytonos erődépítkezés és faljavítás sok munkáskezet igényelt. A tömlöcökben őrzött, közrendű néprétegből származó kis- és nagyvételű munkaserejét előszeretettel használták föl.

Ugyancsak enyhébb gyakorlat felé vezet a sziget-adta lehetőség: kiutasítással is meg lehetett szabadulni a férges résztől, a kapuórság is megakadályozhatta a bűnözők visszaszivárgását vagy újak bejövetelét. Nem véletlen, hogy a kikorbácsolás inkább a városi joggyakorlat sajátja, mint a jobbágymunkára és robotra számító földesúri jurisdictiónak, azaz törvénykezesnek. Nem feledkezhetünk meg arról a társadalmi jelenségről sem, hogy a városi szegénypopuláció és a patrícius között hosszú ideig nem volt olyan nagy távolság, mint a nemes és a jobbágypopuláció között. A városi jog a polgároknak nézve egyenletesebb volt, s ez megintcsak egyfajta enyhébb büntetési szisztéma irányába terelte a büntető praktikumot. Ráadásul a városi jogban nem is akadályozták a szabadságvesztés terjedését olyan tilalmak, mint a nemes letartóztatásának és fogvatartásának garanciális szabá-

lyokkal körbepályázott előjogai. A városi börtön mint büntetési nem ugyanis a vizsgálóti fogságból bontakozott ki.

Természetesen egészen más megfontolásból jöttek létre a lovagvárak, a kastélyok tömlöcci és toronybörtönei. A rablólovagok, riválisaikkal küzdő tartományurak, a rebellis alattvalóikat megfékezni kívánó uralkodók kiváló eszközt láttak benne politikai ellenfeleik semlegesítésére, átmeneti vagy végleges közömbösítésére, és arra, hogy váltságdíjat csikarjanak ki tőlük. Amíg a szegények élete nem lett érték, addig bőven elegendő volt velük szemben halál-, csonkító és testi büntetéseket alkalmazni. A szabadságvesztés egyik formája épp abból a társadalmi zónából érkezett, ahol a szabadsághoz fűződő előjogok a leginkább ellenezték a szabadságfosztást. A főúri politika kénytelen volt tekintettel lenni az ellenfél származására, rangjára. Egy gróf vagy báró végleges likvidálása, egy fejedelmi, hercegi sarj kivégzése komolyabb bonyodalmakkal járt volna, mint fogságban tartása, esetleg túszként való felhasználása.

Akárcsak Nyugat-Európában, hazánkban is megemlítették a források az első várépítkezésnél a tömlöcöket. Az 1208 és 1235 között készült istenítéleti jegyzőkönyvekben börtönökről, börtönőrökről szóló feljegyzések vannak, amelyek azt vitatják, hogy vajon a balajti, mucsonyi, finkei és császtai várnép köteles-e ellátni a várbörtönök körül az őrzési teendőket. A 13. század magyar vármegyéjének várában tehát van tömlőc! A börtönügy vitatéma: nagy létszámú felügyelőszemélyzet vitatja önnön kötelezettségét. *Györffy György és Fügedi Erik* megerősítik ezt a vélekedést. A 12–14. században gombamód szaporodó várak, lakótoronyok szerves tartozéka, építészetiileg megtervezett része a tömlőc. Visegrád várában raboskodott pl. *Salamon, Durazzo Kis Károly, Zsigmond*. Mint ismeretes ez utóbbit átszállították Siklósrá. A husziták a budai vár Csonkatornyában raboskodtak. Idővel ezek a várbörtönök – *Tower, Bastille, Kufstein, Brünn, Munkács, Szamosújvár stb.* – intézményesültek, beépültek a büntetésvégrehajtás gyakorlataiba.

A középkori tömlőc ott állandósult, ahol azt az építészeti feltételek lehetővé tették, vagyis kolostorokban, várakban, városokban. A feudális nagybirtok börtöne már csak akkor jelent meg, amikor kialakultak a birtokközpontok tartós épületei. A vármegyék rabjaikat a hadsereg végrehajtása alá utalva a várakba küldik. A megyei tömlőc a vármegyeházak felépültével terjed el általánosan. A falvakban a rabokat a bíró házánál őrzik, esetleg ott zárják kalodába őket.

Nem helytálló tehát a szakirodalomnak az a megállapítása, mely szerint a börtön és az építészet találkozása újkori találmány. Lehet, hogy az önálló börtön építésének gondolatára áll e vélekedés, bár a középkori városok is ismerték a kimondottan börtönháznak tervezett épületeket, s tömlőcöt már a korai város- és várépítkezésnél is terveztek.

Tömlőc a várban

Az első információk a börtönökről Magyarországon is a várakat jelölték meg, mint a végrehajtás helyét. Szinte valamennyi várunkról biztosan tudjuk, hogy van tömlőce. Ezeket az erődök legkülönbözőbb pontjain helyezték el: leggyakrabban a pincékben, az őrtoronyban, a várfalban, de előfordult az is, hogy a várárookban vagy egyéb különleges helyen.

Beckó várának tömlőce például egy sziklafennsíkon volt, itt az időjárás kényének-kedvének kitett rab bármikor megszökhett, ha le merte vetni magát a mélységbe. *Bol-*

dogkő börtöne egy téglafallal bélelt, 5–6 méter mély verem volt a déli torony előtt. Ide lépcső nem is vezetett, kötélén engedték le a foglyokat. Nemigen kellett tartani a közel hatméteres fal megmászásától, se a szökéstől vagy a kitéréstől. *Ónod várának* tömlőcei külön épületrészként a falon belül helyezkedtek el a fegyverműhely és az őrszoba, az istállók, a raktárak, illetve egyéb gazdasági épületek mellett.

A várakba zártak elhelyezése (a történelem tanúsága szerint) erősen függött attól, hogy milyen rangú, rendű volt a fogoly, hogy milyen bűnért (politikai vagy köztörvényes delictumért) szenvedett fogságot. A fent említett tömlőcökben nem nemeseket vagy főurakat őriztek, hanem hadifoglyokat, kémeket, árulókat és egyéb latrokat. A politikai foglyok általában jobb körülmények közé kerültek, mint a köztörvényesek. Kitűnik ez pl. Kazinczy „Fogságom naplója”-ból is. Az előkelő letartóztatott (hacsak a vár ura szándékosan nem akarta sanyargatni), tisztességes szobát, esetleg szobákat kapott és rangjához méltó ellátást. Persze *differentiáltan kell szemlélni a középkor várait: egészen más körülmények között raboskodott egy 9. századi rablólovag foglya, mint egy 17. századi politikai fogoly.*

A világ leghíresebb várbörtönei a római *Angyavárban*, a londoni *Towerben*, a párizsi *Bastille*-ban voltak. Ezek a várbörtönök építészetiileg olyannyira különböztek, amennyire csak lehetett. Ami közös vonást kölcsönzött nekik, az a kettős ellenséggel szembeni védekezés volt. Vagyis: védekeztek a kintiekkel szemben és őrizték a bent ülőket. Egyaránt tartottak a be- és kitéréstől. Persze a primér feladat a külső támadás elhárítása volt (a várak is e célból épültek), a rabokkal való foglalkozásra csak ezek után került sor. A nagy várbörtönök celláinak egy részét (szemben a városi carcerek tömör fagyvasajtóival) az amerikai megoldásokra emlékeztető rács zárta el a külvilágtól.

A *Bastille* fokozatosan kiépülő nyolc tornyában egyenként 32 foglyot lehetett elhelyezni. Az átlagos férőszám 50 volt, feszítettnek tehát nem lehetett mondani. 1764-ben pl. csupán négyen laktak a Bastille celláit. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy amikor a párizsi nép betört a várba, és foglyok után kutatva nagy nehezen fellelt hét rabot, s tombolva ünnepelte őket, az elnyomás alól felszabadítottak közül négyen okirathamisításért ültek, ketten eszementek voltak és a hetedik a családját hagyta el.

A tornyokban a fent említett rácsos zárkák mellett voltak fegyelmező, sötétzárkák is. Az előkelőbb ellátást igénylők számára pedig közös borospince, ahol a napi boradagot elfogyaszthatták. A magasabb rangúak a felsőbb szintre kerültek, levegősebb, világosabb szobákhoz jutottak. A cellákat a bennlakók igényeinek megfelelően alakították ki. A Borbonok Bastille-ja – írja *Hentig* – nem Alcatraz volt tehát, hanem politikai vagy intellektuális bűnelkövetők, államellenes propagandaszervezők, radikális filozófusok lakhelye. De ide helyezték a degeneráltakat, a nemesi családok fekete bárányait és elmezavarodottjait is.

A *Tower* néhány tömlőce már sokkal inkább megfelelt a középkori carcerral szemben támasztott elvárásoknak. A vár középpontjában álló nagy normann bástyát *White Tower*-nak nevezték el a kortársak. A Fehér Torony magassága kb. 90 láb (cca 27 m), szélessége 12–15 láb (cca 4–4,5 m) volt. A boltozott tömlőchelyiségek a négyemeletes bástya alsó szintjén helyezkedtek el és a carcerépítés elve alapján sem lépcsővel, sem ajtóval nem rendelkeztek. Az egérlyuknyi lőréseken szinte semmi fény, és alig valamivel több levegő hatolt be a tömlőcbe. A másik börtön a *The Keep*, előkelőbb volt: itt őrizték az angol királyok legféltettebb kincseiket: értékeiket, feleségüket és ellenségeiket. Lordok és nemesek raboskodtak itt, gyakran a közeli kivégzésükig.

A zürichi Wellenberg belső tere

Ez a rab biztos nem patrícius

Több német vár és torony építészeti megoldását figyelembe véve állítja *Graul*, hogy a középkori tömlőcépítésnél a felhúzott bástya alsó szintjén semmiféle közlekedőnyílást nem vágtak, csupán a fölötte levő szint padlózatában hagytak – kerek vagy négyszögletű – többnyire ráccsal fedett lyukat. Itt engedték le a rabokat, adták be az élelmet, s ezen keresztül folyt az ellenőrzés is. A tornyok bejárata ezen a szinten, tehát az első emeleten volt. Ide többnyire a tornyon kívül vezetett lépcső, melyet fából készítettek, hogy veszély esetén leronthassák. Ezen a bejárati szinten volt az őrszoba is. Bár a tömlőc maga a föld fölött helyezkedett el, voltaképpen a vermet helyettesítette, nem volt más, mint egy művi úton előállított verem. A módosabb foglyokat emeleti zárkákba tették, esetleg nem is kerültek a toronyba, hanem a vár egyéb területeiben tartották őket felügyelet alatt.

A vártömlőcökről összefoglalóan meg kell állapítani, hogy kiképzésükben a vezető szempont a biztonság volt, s emellett kapott némi teret a differenciálás igénye. A gonosztevők, a sanyargatásra méltó latrok, az elpusztítandó ellenfelek sötét, nedves, levegőtlen carcerba kerültek, mely jobb esetben valamely emberi kéz által emelt építmény volt, rosszabb esetben pedig földbe-sziklába vájt lyuk, verem, gödör. Az előkelőbbek váranként változó helyiségbe, ám az újkor kezdetén már legtöbbször kialakult állandó tömlőcfertályba kerültek. A biztonsági szempont (megbilinecslés, leláncolás, kalodába zárás) nemigen játszott szerepet, hiszen az intézmény egész katonai jellege és rendeltetése eleve fokozott őrizetet biztosított.

A városi tömlőc

A középkori városok nélkülözhetetlen és tipikus épülete volt a gabonaház, a posztó- és mérlegház, a vámház, a kereskedők háza, nagyobb helyeken a pénzverőház, természetesen a városháza, az ispotályok és árvaházak, no meg a korabeliek szemében elengedhetetlen tömlőc és kínzókamra.

A városi börtön a település legkülönbébb épületeibe sokszor mint önálló építmény foglalt helyet. Érdemes *Dirk Hasse* segítségével egy középkori város börtönapparátusán végigtekinteni. *Schweinfurt pl. szabad királyi város*ként a beszámolók szerint az alábbi tömlőcöket üzemeltette. *Rote Kappe* és *Blaue Kappe*, továbbá még három másik torony, a *Weißer Turm*, a *Sammet-* és a *Faulturm* fogadott be rabokat. Zártak elítélteket a *Rathaus* ban kialakított *Studentenstube*ba, a *Rathaus* pincéibe, a városi szolgák házaiba és a *Rathaus* mellett emelt önálló *Dragonergefängniss* falai közé. De börtönként funkcionált a *Triller*, a *Narrenhaus*, vagyis a tébolyda, végül az árvaház is. Tehát egyetlen városban kilenc börtönlétesítmény volt. Akad közöttük eleve börtönnek épített, s csupán annak használt épület is. A teljesség kedvéért meg kell említeni az ezek mellé később fősorakozó fenytőházat (németül *Zuchthaus*) és az olcsósága miatt igen népszerű házifogságot is. A választék nem mondható csekélynek!

Ha mármost tipizálni akarjuk a leggyakrabban igénybe vett épületeket – szerte Európában – akkor azok a következők: 1. a városi erődítések csomópontjai, a tornyok és bástyák; 2. a városháza, annak pincéi és melléképületei; 3. a városi segédszemélyzet, a törvényszolga, a csendbiztos stb. háza vagy lakása; 4. a hóhér háza vagy annak melléképülete; 5. az őrszoba vagy annak melléképülete; 6. börtönház, illetve eleve börtönnek emelt épület; 7. egyéb célból emelt épületek, így pl. árva- és szegényház, ispotály, tébolyda.

Az épületek zöme eredetileg más célt szolgált. A városi tömlőc kijelölésénél és fenntartásánál nem vettek figyelembe túl sok szempontot. Legfontosabbnak a biztonságot tartották. A delikvens elzárását a szőkés lehetőségétől. Ez a stratégiai pontokon található tornyok és bástyák mellett szólt, melyek vaskos, többméteres falaikkal, tágíthatatlan lőréseikkel, meg az őrség közelsége miatt, fölöttébb megfelelőnek tűntek.

A középkori város közéletének központi eleme volt az ítélkezés. A rend fenntartása, a polgárok közötti viták eldöntése, a várost veszélyeztető cselekmények elhárítása, sőt a jogalkotás is e tevékenység keretében folyt. A nyilvános *procedúra* fejezte ki legkézzel a városi tanács hatalmát és tekintélyét. Ez tette azután fontossá az ítélkezést segítő intézményeket is. Alapvető követelménnyé vált, hogy az ítélkezés és a kihallgatás helye meg a vizsgálat alatt álló személy tömlőce egymás közelében legyen. A törvénykezés igényt tartott a városházák különféle melléképületeire és pincéire. A biztonság nem jelentett problémát: a városházán a *carcer* mellett volt az őrszoba, a tanácstagokat pedig szolgák, fegyveresek őrizték. Persze az építészeti megoldások is garantálták a biztonságot.

A városokon belül differenciálás volt a harmadik megfontolandó tényező. Patrícus nem szívesen ült együtt közrendűekkel vagy szolgákkal, a városi polgár többre tartotta magát a jöttment idegennél, a kisebb kihágások elkövetői pedig azért küzdöttek, hogy ne gonosztevők társaságában töltsék büntetésüket. A város tömlőcöztetési gyakorlata tükrözi ezeket a törekvéseket. Az ítéletre várókat a fenti különbségek figyelembevételével tették más-más helyiségbe.

Schweinfurt példájára visszatérve: „a legsúlyosabb börtönfokozat a Drago-nyosbörtön volt, ahol láncra verve vagy anélkül őrizték a súlyos bűnözőket”. Hasonló funkciót látnak el a tornyok a Rote- és a Blaue Kappe kivételével. A városháza pincéibe csukták a vizsgálati foglyok mellé az egy-két napra elítélteket. Ezek a helyek ugyanis nem számítottak megbecsülenítőnek. A Rote- és a Blaue Kappe nevű tornyokba pedig a néhány napra vagy hétre elítélt polgári státusú elkövetőket zárták. Az előkelőbbeket a városi szolgák házáinál lévő fogdákbá, illetőleg a hallgatók fegyelmezését szolgáló Studentenstubéba helyezték. Az életfogytiglanra ítélt Dorothe Gersnert (nyilván nemére tekintettel) pedig az árvaházba utalták. Három cél: biztonság – igazságszolgáltatás – differenciálás határozta meg tehát az épületek kiválasztását.

Hans Schubiger leírja, hogy *Zürich* középkori börtöne egészen 1838-as lerontásáig egy régi római kori (!) világítótorony volt. Ez a *Wellenberg*nek nevezett építmény egy sziklán állt, s víz vette körül. Ha rabot szállítottak a tömlöcbe, vagy onnan a bíróságra, a városszolgá csak hajóval tehette meg az utat. A többemeletes *Wellenberg* falai, kövek közé erősített bilincsei, s nem utolsósorban a körülötte hullámzó *Limmat* miatt is biztosítva volt a szökés ellen. A *Hamburgi Városjog* 1497-es miniatúrája szerint (mely a bírói végrehajtásból mutat be részleteket) a börtön láthatóan jól elkülönült, szögletes alaprajzú, többemeletes toronyban kapott helyet. A források *Hamburg* más börtöneit is megemlíti, így 1270-től városi tömlöcként működött a *Holtboden* Hus, a városi erődítményrendszer egyik tornya, a *Winserbaum*, továbbá a *Roggenkiste*, egy, a 14. századból származó bástya.

A városi tornyok elnevezése is utalt azok tömlöcfunkciójára. Például *Miltenberg* tornyát *Fecsegőlyuk* nak, *Stuttgartét* *Vallatótoronynak*, *Heilbronnét* *Tolvajtoronynak*, *Ochsenfurtét* *Nyúzóbástyának*, *Rothenbergét* pedig *Hóhérbástyának* nevezték el. *Wasserburg*, *Wien*, *Halle*, *Friedberg* tömlöceit *Vörös toronynak*, *Bonn*, *Rheinbach*, *Markburg*, *Gelnhausen* tömlöceit pedig *Boszorkánytoronynak* tartja a városi nép. *Londonban* a *Newgate* eredetileg kaputorony volt, a párizsi *Temple* meg a empláriusok rendháza, menedéke. A francia főváros Ördögtornya, a *Vincennes* viszont az előkelő családok tagjait fogadta be.

A tornyokban, bástyákban, kazamatákban üzemelő börtönök építészeti megoldásai az eredeti funkciót, a város védelmét szolgálták, a beletelepített tömlöcök kevés átalakítást igényeltek. (Az újabb építkezéseknél a tömlöcöt is megtervezték, jóllehet alig mutatható ki különbség az egyéb célra épített és a carcer célból igénybevett létesítmények között.) Leggyakrabban az őrség szobáját, valamint az alatta „berendezett” helyiséget vették igénybe a carcer céljaira. Az örök és a felügyelők szállása ugyanabban a toronyban volt, tehát elhelyezési körülményeik alig voltak jobbak a foglyokénál. A tervezett börtönök, illetőleg átalakítások esetében több helyütt külön cellákat, kisebb büntetőhelyiségeket alakítottak ki a veszélyesebb vagy makacsabb letartóztatottak számára. A már említett *Wellenbergben* példának okáért megoldották a rabok külön helyiségekbe zárását.

Az eredeti cél, a város védelme határozta meg az építészeti elgondolásokat, de ez a börtönfunkció teljesítésére is alkalmassá tette a védműveket. Méteres falak (állandóan hűvös, nedves, soha ki nem száradó helyiségek, nyirkosság) szűk lőrések (sötétség, levegőhiány, doh), eredetileg nem tartós elhelyezére szánt, egészségtelen helyiségek (híján minden tisztálkodási lehetőségnek), kis alapterületű, alacsony belmagasságú odúk jellemezték a toronytömlöcöket. Ha a foglyokat nagyobb, például az egész szintet elfoglaló

szobába zárták, a helyzet akkor sem lett jobb, hiszen semmi nem szabályozta a bezártak számát, csak az ítélkező hatóság „termelése”. *Nick* krónikája szerint a börtönnel bőven ellátott Stuttgart néhány tornyában már a Graul által hivatkozott megoldást alkalmazták, vagyis csörlővel eresztették le a foglyokat. E vermekben nem volt se elegendő fény, se elegendő levegő. A Macskatoronyban, az emeleten volt a tízszemélyes carcer, de legfeljebb egy fogolynak biztosított elegendő levegőt kicsiny lőrése.

A városi carcer legtöbbször a tornyok mellett a városháza épületében vagy legalábbis annak szoros közelségében volt. A városháza, a város szimbóluma mindenekelőtt a bíraskodásnak is a színtere. Ezt hangsúlyozzák a legkülönbözőbb jelvények: a városháza falára akasztott szegyenkövek, a belérögzített nyakvasak, a közelben álló szegyenketrec és tömlöc. A carcert néha elsüllyesztették a pincékbe, néha pedig – igazodva a büntetésvégrehajtás megoldásaihoz – láthatóvá tették. *Ochsenfurt* 1497-ben épült városházának tömlőcét például a bejáratí lépcső alá helyezték, ahol a városi nép szemügyre vehette a bezártakat.

Az építészek elismerik, hogy a városháza igazságszolgáltatásban játszott központi szerepe erőteljesen rányomta bélyegét az épületekre. Ugyan nem kötődik kifejezetten a tömlőcépítkezéshez, de szemléletessége miatt meg kell említeni azt az architektúrális hatást, amely a germán joggyakorlatból ered és kihat az ítélethirdetés szokására. Eszerint *halálos ítéletet csak az „Isten szabad ege alatt” lehet közhírré tenni*, hiszen ezzel deklarálják, hogy a bűnösnek nincs helye alatta, hogy el kell tőle búcsúznia. E rituális szokást követve használtak egyes városházákon az ítélet kihirdetésére fedetlen termet, másutt pedig, mint Gießen vagy Michelstadt esetében, külön, e célból csatoltak a városházához egy építményt. Hamburgban a tárgyalóterem ugyan zárt volt, de halálos szentenciák kihirdetésekor a tetőn kuporgó hóhér felnyitotta a tetőablakot, hogy a szabad ég alatti ítélethirdetés követelményén sérelem ne essék.

A tömlőclétesítés nem ennyire látványos, de legalább ennyire fontos. *Hermann Knapp* rajzolta meg a nürnbergi Rathaus képét. Eszerint az épület alatt egész kis labirintust képeztek ki, melynek keresztfolyosóiba titkos földalatti járatok torkoltak be. A különféle folyosókra összesen hetven cellajáró nyílt. A helyiségek aprócska, boltozott üregek voltak, melyek közül a kínzókamra volt a legnagyobb. Még 1799-ben is orvosi szakvélemény szögezte le, hogy a foglyok télen megfagynak, hogy a közéjük zárt elmebetegeknek gyógyszerek híján, de az uralkodó állapotok miatt is tovább romlik az egészsége.

A Schweinfurti *Dragonergefängnis*, a hamburgi *Raboisengefängnis* mellett magyar példákat is lehet hozni annak igazolására, hogy a városok a fogság és a tömlőcöztes foganatosítására teljesen különálló épületeket is fenntartottak. *Kassán* 1624-ben új „felház” építését rendelték el a börtönhöz, 1698-ban pedig a *bertenházat* tették alkalmassá a foglyok háromfelé osztására. A *Miklós-börtön* pl. alkalmas egy középkori városka komplex tömlőcének személtetésére. Ez a polgarházból átalakított börtön a polgárház belső berendezését követte. Egyik oldalon állt a hóhér lakása, másik oldalon meg az őrszoba. Külön helyiségben ültek a kisebb vétkeket elkövető patríciusok, megint másutt a közrendűek alulra, a klasszikus tömlőcbe kerültek a gonosztevők, s itt volt a kínzókamra is. Még elkülönített siralomház is volt az épületben! 1699-ben *Pesten* téglaboltozatos pince építését határozták el, mely fölé a carcer és az árestum összevont épületeként két szobát terveztek. Tehát ez az épület már kifejezetten börtönnek készült.

Az árestom a középkori börtön „envhébb” fokozata volt, a kisebb kihágások bün-

etésére, a *patrícusok, céhmesterek* rövidebb elzárására szolgált. Jól érzékelhetően el-
különült a carcertől, a tulajdonképpeni tömlöctől, mely a komolyabb bűnösöket fogadta
magába. Míg Közép- és Kelet-Európában jól kimutatható e két modell elkülönülése a vá-
rosokban, vidéken nemigen. Hazánkban nem tagolódtott tovább, szemben a tőlünk nyuga-
tabbra eső városok börtöneivel. A francia, angol, német városok büntetőgyakorlatában is
megtalálható e két szélső pont, köztük azonban széles skálát képeznek a különféle
grádicsok.

Az árestom a városi őrség szobájának közelében, a városi törvényszolgák lakása
mellett, talán éppen azokból nyílv, a városháza valamely félreeső szobájában volt. Kö-
rülményei megfeleltek a szegényebb polgárházak viszonyainak. A föld színe feletti búto-
rozott helyiségben az ablakok beeresztették a friss levegőt és a fényt, esetleg még fűtés is
volt. Semmi nem utalt a foglyokkal való kemény bánásmódra. Az árestáltatotti személy
saját ruhájában tölthette fogságát és élvezhette önmagát. Egerben a tömlöc mellett az
ún. purger-áristomban büntették a céhbelieket. Ez ugyanis nem számított megszegényi-
tésnek. *Budán és Pesten* az árestomot a *Burgerstube*ban, a *polgárszobá*ban kellett letöl-
teni a *Stattwachmeister*, a csendbiztos felügyelete mellett. Így megvalósult *Ulpianus* so-
kat idézett tétele: a büntetés magában a szabadságfosztásban állott.

A másik börtönforma a tömlöc, a szabadságvesztésen túl a sanyargatás elszen-
vedésével is jár. Gyakran közös ajtaja volt a kínzókamrával, vagy épp egy helyiségben
volt vele. Lakói komoly bűnözők: nehézfiúk, gonosztevők vagy polgárjoggal bíró, a város
számára terhes csöcselék. A tömlöc lehetett pincében vagy toronyban, különbség alig
volt a kettő között. Az ellátás és a bánásmód minősíthetetlensége fokozta az itt élők kín-
jait. A tömlöcöket három tényező jellemezte: a sanyargatás, az olcsóság és a feltétlen biz-
tonságra törekvés. Mindent ennek rendeltek alá.

A feudális büntetőrendbe, egészen pontosan a 15–16. században elterjedő brutális
büntetésvégrehajtás keretei közé azért fért be nehezen a börtön, mert a társadalom szá-
mára „túl humánus” volt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a német felvilágosodás egy
motívumának behatolása a büntetőjoggyakorlatba. A *Constitutio Criminalis Carolina*
embertelen szankcióit időnként még a bírák is túl keménynek érezték, enyhítő körülmé-
nyek mellett hajlottak a méltányosságra és kegyelemre. A bűncselekmények többségé-
re kiszabandó halálbüntetés helyett enyhébb szankciónemet, legtöbbször persze élet-
fogytiglani börtönt ajánlottak.

A kivégzések, csonkítások, kínzások kora a pusztá bezárást nehezen tolerálta. Mi-
után a feudális büntetőjog legfőbb célpontja az emberi test, a szabadságvesztés is ilyen
irányt vett. A tömlöc sötét, hideg, bűdös, kényelmetlen: egyszerűen sanyargató. A hatósá-
gok keveset költenek rá, s ezt a keveset is igyekeznek a bezártról, illetőleg a családjáról
legombolni. Az étkeztetés is szegényes, legtöbbször csak vizet és kenyeret kapnak az el-
ítéltek. Egészségügyi ellátása nincs. Természetesen nincs bútor sem, a legtöbb tömlöcben
megteszi a priccs vagy a nyirkos szalma. Az őrzésbiztonság eszméje akadályozta meg,
hogy normális méretű ablakokat nyissanak a falakon.

Az az általános nézet a szakirodalomban (és a népszerűsítő irodalomban még in-
kább), hogy a feudális tömlöc nem differenciált a rabok között, hogy válogatás nélkül
szenvetett együtt öreg és fiatal, férfi és nő, vizsgálati fogoly és elítélt. Ez az állítás így,
korlátozások és kiegészítések nélkül nem állja meg a helyét. Valóban, a tömlöcöknek alig
volt belső tagolódása (bár mint láttuk Zürich esetében, itt is voltak kivételek). Többnyire
(különösen Kelet felé haladva) egy helyiségbe lökték be az őrizendőket. Bizonyos jelek

mégis arra utalnak, hogy a *hatóságok fokozatokat alakítottak ki a végrehajtásban. Nem a tömlöcön belül – hanem a tömlöcök között.* A Wellenberg esete, ahol a bűnözőket külön zárkákban őrizték, kivétel.

A szökéssel gyanúsítottakat a szökésbiztos *Blockgefängnis*-be tették át, ahol falba erősített láncokkal garantálták a biztonságot. A megátalkodottak az *Untere Hüsli*-be kerültek, melyben – lévén egy sötét verem – felegyenesedni sem tudott a rab. Itt tehát a veszélyesség alapján, egy börtönön belül három fokozat funkcionált. Az általános gyakorlat a rendelkezésre álló különféle árestálatási és tömlöcöztetési lehetőségek között választott. Nürnbergben Tetzelt, az árulással vádolt patríciust erős fedezettel szállították a vár egyik negyedébe és a Lugislandban, egy emeleti szobában helyezték el. Ugyanezen gyanú alapján a közpolgár a legmélyebb tömlöcök egyikében, ha nem rögvest a hóhér kezei között találta volna magát. Tetzelt ellátásáról viszont a városi szolga és annak egész családja gondoskodott.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a tömlöcök elhelyezésének és építésének viszonyairól nem tartható fenn az a leegyszerűsítő álláspont, mely azokat valamely verem mélyén, illetve sötét bűzös helyen leli fel. *A városi börtönök létesítésekor bizonyos fajta következetesség tapasztalható az árestom és a carcer szétválasztásában.* Nyugat felé közeledve ezek további fokozatokra bomlanak. *Határozott differenciálási szándék ölt testet egyébként a városi tömlöcökben. Majd mindenütt kialakul az enyhébb és a súlyosabb börtönváltozat.* Az előbbi a polgári lakás körülményeihez, az utóbbi pedig az ókor börtönszokásaihoz áll közelebb.

Dr. Mezey Barna